

Polítiques de comunicació a les nacions sense estat: el cas espanyol

Ramón Zallo

Departament de Comunicació Audiovisual i Publicitat
(Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea)

Per assegurar-se la continuïtat a llarg termini, les nacions sense estat incloses dins de l'Estat espanyol han d'especialitzar-se en cultura i bastir un potent sistema comunicatiu propi. D'aquesta manera podran compensar el predomini dels mitjans d'abast estatal, que estenen el punt de vista de l'estat i de la nació hegemònica enfront de l'agenda pròpia. Aquest capítol reflexiona sobre la importància dels mitjans en els processos de construcció nacional i destaca la necessitat, especialment en temps de crisi econòmica, de conservar els mitjans públics audiovisuals.

ZALLO, Ramón (2013): "Polítiques de comunicació a les nacions sense estat: el cas espanyol", a CIVIL I SERRA, Marta; BLASCO GIL, José Joaquín; GUIMERÀ I ORTS, Josep Àngel, eds.: *Informe de la comunicació a Catalunya 2011–2012*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Col·lecció Lexikon Informes, 3, pàgs. 269–278. e-Pub gratuït a <http://www20.gencat.cat/docs/EADOP/Publicacions/Continguts/epubs/lexikon/InformeDeLaComunicacioACatalunya11-12.epub>

Les polítiques de comunicació i cultura són una línia d'acció estratègica per a qualsevol nació sense estat

1. Introducció¹

Les polítiques de comunicació i cultura són una línia d'acció estratègica per a qualsevol nació sense estat que pretengui assegurar la seva continuïtat a llarg termini com a comunitat cultural i política diferenciada. En els processos de *nation building* —articulació política d'una comunitat nacional—, la construcció cultural pròpia hi juga un paper rellevant, ja que fa de plataforma identificadora i constructora del vincle entre individus.

Des dels estudis de la comunicació hi ha aportacions significatives al respecte, com són les tesis de la UNESCO sobre el nou ordre mundial de la informació i la comunicació (NOMIC) i la necessitat de polítiques nacionals de comunicació. En una primera època, aquests estudis van destacar la importància del sistema públic de comunicació; en una segona, assenyalaren la diversitat davant de la globalització desigual. Una altra aportació és el tall per espais culturals i comunicatius en lloc de per estats entesos com a homogenis proposada per Josep Gifreu (1991) o la distribució territorial a l'entorn de la macrocomunicació, la mesocomunicació i la microcomunicació, segons si es tracta d'àmbits estatals, territorials o locals, proposada per Miquel de Moragas i Spà (1988). També hi ha contribuït l'anàlisi de la comunicació en els territoris formulada per Isabelle Pailliar (1993).

Amb tot, la comunicació no és un compartiment estanc. Podria ser prometedora combinar aquestes aproximacions amb les d'altres ciències socials que tinguin també com a objecte les cultures, les comunicacions, els territoris: tant l'economia regional (amb el seu estudi del desenvolupament econòmic en territoris subestats) com la sociologia, la ciència política, els estudis culturals o la filosofia (amb les seves quantioses aproximacions al nacionalisme) són disciplines molt assentades que porten dècades —si no segles— generant coneixement sobre comunitats culturals i polítiques. Una contextualització global i interdisciplinària de la comunicació permetrà avaluar millor les estratègies culturals i comunicatives relacionant-les amb les hegemonies polítiques vigents i amb les dificultats socioculturals i lingüístiques de les comunitats d'avui.

En aquest capítol es tracta la qüestió de la comunicació en relació amb les comunitats amb desencaix significatiu —i amb majors o menors nivells de reivindicació nacional— a l'Estat espanyol en un doble escenari: el d'un estat unitari regional amb dèficits democràtics, i el d'una crisi econòmica profunda que afecta l'economia pública i privada i les polítiques públiques. Mentre que en la primera part s'aborda la qüestió nacional en un estat plurinacional des d'una perspectiva multidisciplinària, en la segona s'assenyalen les especificitats del sistema comunicatiu en les nacions sense estat de l'Estat espanyol, i se suggereixen algunes vies de superació de les falles estructurals que es detecten en aquests sistemes comunicatius. Si bé aquesta reflexió es basa en l'estudi dels casos de Galícia, Euskadi i Catalunya, en aquest capítol es prioritzen les referències al Principat.

1. Aquest capítol es basa en la comunicació presentada per l'autor a la "Jornada sobre polítiques de comunicació i crisi econòmica: perill el sistema comunicatiu català?" celebrada el 17 de maig de 2012 i organitzada pel Departament de Mitjans, Comunicació i Cultura de la UAB i l'Observatori de Polítiques de Comunicació de l'Institut de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona (OPC InCom-UAB) i amb el suport de la Facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB.

2. Nacions sense estat: un oxímoron?

En la literatura política s'identifica de vegades *construcció nacional* amb el resultat de l'articulació d'un estat nacional. S'entén, així, que la *nation building* només es produeixi en el procés reeixit de construcció de l'estat.

Es tracta d'una visió formalista, que eleva a categoria de norma analítica les experiències històriques majoritàries, mentre que en rebutja d'altres i es nega a valorar les realitats del present. També és interessada, perquè es formula des d'identitats satisfetes que han disposat d'estat per construir-se i exigeixen el mateix i impossible camí a les nacions emergents. Finalment, és autoritària perquè nega altres identitats. Segons aquest criteri no hi hauria altres nacions que les dels estats: no existirien els estats plurinacionals, i per salvar el principi de realitat es distingirien la nació cultural —concepte prepolític— i la nació política —reservada només als estats homologats—.

Si entenem la nació com un vincle subjectiu (el desig de viure i organitzar-se junts des del reconeixement mutu) que es plasma en un projecte genèric i polític en continuïtat mitjançant una voluntat majoritària persistent, sembla que a l'Estat espanyol hi ha nacions culturals amb projectes majoritaris que esdevenen subjectes polítics nacionals.

Són només creences compartides? Les nacions, fita del XIX i XX a Europa, han estat molt més que això. Hi ha factors objectius (història, institucions, dret propi, llengua, cultura, continuïtat) en els quals es recolzen per no ser artificials. Tanmateix, aquests trets són insuficients per construir-les no ja com a comunitats sinó com a nacions polítiques. Han estat fets polítics els que han estat crucials i motors per a la construcció, destrucció i reconstrucció de les nacions. I han estat promoguts per la subjectivitat socialment recolzada de les seves elits, amb projectes i institucions, fins a esdevenir estats-nació, estats plurinacionals o —en els casos de processos sense culminació per oposició de l'estat constituït— nacions sense estat.²

A l'arrel d'aquest subjecte polític hi ha el subjecte social i cultural, la comunitat. Però per transcendir a la fase i condició de subjecte polític calen una sèrie de condicions en un procés de transformacions socials i polítiques: de comunitat cultural a societat organitzada; de societat organitzada a comunitat nacional; de comunitat amb projecte a nació política, i aquesta tractant de construir alguna modalitat institucional sobirana, compartida o no.

El subjecte comunitat, un concepte prepolític, és un subjecte menys abstracte que l'individu, la classe o la ciutadania, perquè apel·la al vincle cultural, a la socialització primària, a la proximitat, a la fraternitat, a la referència pròpia i a l'emoció. Paral·lelament assistim a un procés de reterritorialització (KEATING, 2008: 16) davant de qui proclamava el final de les geografies tant pel suposat “final de la història” com per l'extensió de la cibersfera.

Nogensmenys, en la construcció nacional hi juga un paper rellevant la construcció cultural pròpia, un àmbit prepolític que fa de plataforma identificadora i constructora del vincle. Però una comunitat nacional no existeix sense més ni més perquè algú la proclami. La generació d'una voluntat nacional en el cos social té, al menys, tres *tempus*: quan neix

**A l'Estat
espanyol hi ha
nacions culturals
amb projectes
majoritaris
que esdevenen
subjectes polítics
nacionals**

2. Tampoc no s'han d'identificar nacions, identitats nacionals i nacionalismes (ideologies). Aquests últims han estat molt diferents entre ells. De fet, n'hi ha que se situen en filosofies antitètiques (liberalisme, republicanisme, socialisme, feixisme).

En les societats democràtiques, la constitució de la nació no és *per se*, sinó per processos d'expressió, acció i decisió de la ciutadania

Pel fet de manca d'estat propi les nacions sense estat necessiten bolcar-se, i fins i tot especialitzar-se, en cultura i comunicació

la idea (la formula una elit); quan al voltant d'un projecte nacional es desenvolupen un moviment significatiu i unes estructures organitzades amb capacitat d'acció, i quan es produeix una majoria favorable a la construcció política i administrativa pròpia com a nació.

Perquè això passi es necessitarà no només una minoria visionària o inspiradora, sinó que haurà d'aparèixer una voluntat expansiva, un moviment i una organització, un projecte nacional amb suport majoritari. En les societats democràtiques, la constitució de la nació no és *per se*, sinó per processos d'expressió, acció i decisió de la ciutadania —a qui, en tot cas, aquestes elits hauran de convèncer—. És la ciutadania real, com a societat política comptabilitzada, la que és el referent constituent del subjecte nacional en una era de democràcies i en el segle XXI. Els requisits legitimadors apropiats per a aquesta era dibuixen un camí complicat, sinuós i llarg que no té res a veure amb com es van constituir quasi tots els estats nacionals: a sang i foc des de projectes excloents (BONET, 2006).

Estem a la tercera fase del *nation building* a Catalunya i al País Basc i a la segona fase a Galícia. Espanya ho sap: la seva consigna és que les nacionalitats històriques no es puguin preguntar a si mateixes sobre el model relacional i, simultàniament, no es dona per al·ludit del que es dedueix dels resultats en les eleccions regulars continuades. Les rotundes reaccions negatives a la proposta de consulta formulada pel president Artur Mas el 2012 que s'han produït a Espanya mostren l'escàs tarannà democràtic imperant i l'agudització d'un nacionalisme espanyol excloent. Des de l'Estat atribueixen la idea nacional a una ideologia com qualsevol altra. Accepten que una part de la població la pugui sentir així, però es neguen a reconèixer-ho com a fet polític fundacional. No volen que signifiqui un abans i un després. A tall de mostra d'aquesta actitud teniu el preàmbul de l'Estatut de 2006, tal com va quedar després de l'amputació d'un Tribunal Constitucional deslegitimant. O la campanya mediàtica amb lectures absurdes sobre els resultats de les quasi plebiscitàries eleccions catalanes del 25 de novembre de 2012, que van ratificar —gairebé dos terços de l'electorat català— l'aposta pel dret a decidir.

3. Comunicació i cultura a les nacions sense estat d'Espanya: cap a una caracterització

Si la motivació política és central, amb algun fonament social o cultural, la veritat és que pel fet de manca d'estat propi les nacions sense estat necessiten bolcar-se, i fins i tot especialitzar-se, en cultura i comunicació.

En primer lloc, per raons pròpiament culturals. Es tracta de cultures integrals en construcció identitària que no disposen del sistema automàtic i retroalimentat que tenen les cultures d'estat en el seu espai d'influència (econòmic, polític, relacional, lingüístic, simbòlic...). I han de gestionar el seu propi imaginari mitjançant produccions pròpies que es tradueixin en reconeixement, evolució, integració col·lectiva i identitat. En segon lloc, per raons geoculturals, com a contribució des de la diversitat a un altre món global. La globalització tendeix a dissoldre bona part de les

6. Vegeu el capítol "Polítiques de comunicació" a l'*Informe de la comunicació a Catalunya 2005–2006*.

cultures en benefici de les dominants, llevat que s'assumeixi el problema des de les polítiques públiques.

En tercer lloc, per raons econòmiques, en clau de substitució o complement d'activitats tradicionals. La cultura com un tot està en el centre del trànsit de les societats industrials a les de valors afegits estratègics —com la tecnologia, el coneixement, els símbols o les identitats—. És la cara subjectiva de la innovació tecnològica, immaterial o sistèmica, una condició per al desenvolupament d'una cultura minoritària i oberta en l'era postindustrial. Finalment, per raons polítiques, com a fonament de la construcció política nacional en clau d'estabilitat i continuïtat i d'aprofundiment en l'autogestió i la igualtat.

Sens dubte, el sistema comunicatiu fa de mirall (fidel o deformat) entre realitat social i subjectivitat col·lectiva, en tant que té una funció essencial en l'aprehensió de l'espai, el coneixement referenciat mitjançant circulació d'idees, informació, estètiques i valors i la distribució de coneixements. Així afavoreix o discrimina identitats i llengües. És un camp central de generació de l'opinió pública, de comprensió de realitats i de fixació dels temes a debat. És així un àmbit de legitimacions, a més d'un subsector econòmic.

Una nació sense estat necessita un potent sistema comunicatiu perquè aquest té un paper transcendental en la gestió col·lectiva. Ho fa de manera complementària a la funció a més llarg termini que el sistema educatiu té de fixar les bases del vincle comunitari, transmetre el saber i facilitar la socialització. La comunitat tindrà més criteri propi com més sòlida i més representativa de la societat sigui l'estructura comunicativa, tot donant, alhora, accés a totes les sensibilitats.

El sistema comunicatiu autòcton competeix amb els mitjans de comunicació d'àmbit estatal, que busquen reflectir i estendre el punt de vista de l'estat i de la nació hegemònica davant de l'agenda pròpia de cada nació sense estat. De fet, aquests *media* són interioritzats com a part del sistema comunicatiu en sentit ampli: tenen accés total a públics i audiències, així com una llarga influència en les nacions sense estat, sense que aquestes puguin incidir en els seus paràmetres i continguts. Cada nació sense estat és presa, fins i tot, com un complement de l'agenda espanyola.

Aquests mitjans tenen un avantatge important, especialment amb la gestió de la ràdio — que assoleix audiències del 70%— i la televisió —que n'assoleix del 80 o el 90%—, segons si es tracta d'Euskadi, Galícia o Catalunya. No és un fet natural, sinó el producte de decisions polítiques centralistes que van atorgar les primogenitures a cinc cadenes en ràdio (una de pública i quatre de privades)³ i a set operadors en televisió (un de públic i sis de privats),⁴ la qual cosa ha desarmat, en part, la influència dels espais autonòmics i locals. Amb tot, l'agenda pròpiament dita, incloent l'opinió i posició de les diferents elits, se salda preferentment en els mitjans escrits tant en paper com digitals. Aquí els mitjans autòctons escrits són dominants a Catalunya, Euskadi i Galícia.

Per tot això, mai no es destacarà prou la importància del servei públic en les nacions sense estat com a tractor del conjunt del sistema mediàtic propi i com a factor de compensació respecte a l'estatal. El servei públic

Una nació sense estat necessita un potent sistema comunicatiu perquè aquest té un paper transcendental en la gestió col·lectiva

Mai no es destacarà prou la importància del servei públic en les nacions sense estat

3. Ens referim a l'ens públic RTVE i les privades SER, Onda Cero, COPE i ABC Punto Radio.

4. Es tracta de l'ens públic RTVE i les privades Antena 3 TV, Gestevisión Telecinco, Prisa TV, La Sexta, Veo TV i NET TV.

Cal insistir en el fet que reduir el sistema públic en una crisi seria un error

és l'exponent del vincle social en una comunitat i la seva referència. Assumeix el punt de vista del país, fixa valors en l'opinió pública, prioritza la producció de l'imaginari i reparteix joc en la pugna d'interessos. Ho haurà de gestionar no només bé, sinó molt bé. No oblidem que les lleis bàsiques de telecomunicacions (les decisions polítiques principals sobre el mapa de mitjans) són competència d'estat.

Per això cal insistir en el fet que reduir el sistema públic en una crisi seria un error. Una crisi significa sempre un empobriment immediat —l'acompanya una gran destrucció de capital físic, immaterial i humà—, però podria compensar-se des d'un criteri de resiliència mitjançant la solidaritat, la innovació social, els desenvolupaments democràtics i d'allò col·lectiu, i l'autogestió. Se suportaria més fàcilment i se'n sortiria abans i millor.

Pel que fa a la comunicació es tracta d'aprofundir en els àmbits que s'han posat de manifest amb la digitalització: accés, xarxes, connectivitat, creativitat, interactivitat, ubiqüitat. És a dir, els reptes de la societat interactiva, fet que significa repensar el rol estimulants dels serveis públics, però també repensar els sistemes radials de ràdio i de televisió a Espanya.

4. El model comunicatiu a les nacions sense estat

El sistema comunicatiu a les nacions sense estat de l'Estat espanyol se situa a prop del *model mediterrani* de comunicació del "pluralisme polaritzat" que descriuen Hallin i Mancini (2008).⁵ Però no n'és un calc, fins al punt que les seves notables peculiaritats es tradueixen en un model específic i amb diferències entre Catalunya, Euskadi i Galícia. Allò que té en comú amb el *model mediterrani* és que els mitjans de comunicació de les nacions sense estat reflecteixen directament sectors i interessos polítics i econòmics, per damunt d'una hipotètica funció de vigilància i de contrapès per a la qualitat democràtica (HALLIN i MANCINI, 2008).⁶

Però el model mediàtic de les nostres nacions sense estat té tres tipus de peculiaritats que qualifiquen aquest "pluralisme polaritzat". En primer lloc, hi ha més eixos que els tradicionals de model social (dreta i esquerra, notablement) que es reflecteixen en els paràmetres que fan servir Hallin i Mancini (més centrats en la premsa que en la ràdio i la televisió).⁷ La qüestió de les identitats nacionals i de les llengües és important no només en països no occidentals —com s'enfoca en la seva recent aportació (HALLIN i MANCINI, 2012)—, sinó també en països molt industrialitzats i occidentals que tenen una qüestió nacional pendent.

En les nostres nacions sense estat, els mitjans se situen en el doble eix de model social (dreta/esquerra) i identitari o nacionalista (propi/espanyol). El creuament dels dos eixos dona lloc a quatre quadrants ideològics que recorren tant el pensament polític com les opcions dels mitjans: dreta espanyolista i esquerra d'àmbit espanyol; esquerra nacionalista i dreta/centre nacionalista.

En segon lloc, l'eix nacional és més determinant. Hi ha mitjans que tot i ésser conservadors (com *El Correo* o *El Diario Vasco*) o públics (en l'etapa PSE-EE amb PP a EITB, per exemple) han jugat preferentment

5. Aquests autors apunten que el "pluralisme polaritzat" és propi del sud europeu, d'intensa relació entre poder polític i poder mediàtic, sempre dins de la ratificació del sistema econòmic capitalista.

6. Hallin i Mancini elaboren la seva classificació a partir dels criteris següents: desenvolupament de la premsa de massa, paral·lelisme polític i mediàtic, professionalitat periodística i intervenció de l'estat, àmbits on les ideologies tradicionals tenen visions diferents.

7. Katrin Voltmer (2006 i 2012) infereix que l'enfocament de Hallin i Mancini té limitacions per aplicar-se als països que no són de l'esfera occidental i a les noves democràcies.

a ser funcionals simultàniament tant per a conservadors com per a socialistes. És a dir, la qüestió que més preocupava no era l'eix dreta i esquerra sinó l'estructura estatal: la raó d'estat, la referència nacional i la governabilitat.

La tercera peculiaritat dels sistemes mediàtics de les nacions sense estat és la dimensió dins/fora —tant en premsa com, sobretot, en ràdio i televisió—. En els mitjans audiovisuals hi ha una oferta predominant de continguts d'àmbit estatal, que competeix amb els mitjans autòctons per ser la referència. La desproporció és tan important que s'expressa inevitablement en una atracció hegemònica de les audiències de les comunitats autònomes, especialment en l'entreteniment.

Això introdueix forçosament una forta dualitat, amb hegemonies antagòniques entre els mitjans de *dins* i els de *fora*, tant si es tracta de la premsa com de l'audiovisual. Naturalment, els emissors d'àmbit estatal amb centre a Madrid es naturalitzen com a mitjans propis en les nacions sense estat mitjançant sucursals, desconnexions o produccions *ad hoc*. En canvi, en el camp no subjecte a la regulació d'estat —en la premsa diària en especial— tenen més pes els mitjans autòctons, especialment a Euskadi i Catalunya. A partir d'aquí hi ha diferents equilibris, segons la comunitat autònoma, en la correspondència entre corrents polítiques i mitjans interns afins.

Podem afirmar, per tant, que els eixos per a l'anàlisi del sistema comunicatiu en les nacions sense estat dins del marc de correspondència entre elits políticoeconòmiques i elits mediàtiques són triples: el referent ideològic social, el referent nacional tant del sistema comunicatiu intern com de l'extern, i el pes dels centres d'emissió interns i externs.

D'una banda, la part autòctona del sistema comunicatiu és més o menys “pluralista polaritzada” en les tres nacions sense estat, tot i que està més o menys equilibrada segons la comunitat autònoma. Així, hi ha un important equilibri de corrents a Catalunya (malgrat que l'èxit de l'*Ara* —sobiranista— és a la xarxa); un desequilibri amb predomini conservador però amb presència de totes les idees a Euskadi, i hegemonia conservadora en la premsa gallega, malgrat que el Grupo Moll —editor de *Faro de Vigo* i *La Opinión*— vehicula opinions socialistes (a Galícia, el nacionalisme està absent de la premsa diària en paper). D'altra banda, els operadors radiotelevisius amb centre a Madrid, i una part significativa del sistema intern de mitjans, són predominantment d'identitat nacional espanyola en les tres nacions. No és només el pes dels continguts que s'emeten i difonen des de Madrid amb una referència nacional espanyola, sinó també la titularitat dels periòdics autòctons tant a Catalunya com a Euskadi i Galícia.⁸

Centrant l'anàlisi en el cas català, els processos descrits fins ara i la seva evolució històrica indicarien un recentrament catalanista, amb especial pes de la llengua catalana, al qual han contribuït *El Periódico* i *La Vanguardia* amb les seves dobles edicions en castellà i en català —que han comptat amb subvencions públiques—. Això també s'esdevé a la ràdio, amb més programes en català (MORAGAS et al., 2011). Hi ha una aproximació al discurs que demanda la societat catalana des del pes majoritari i reiterat dels discursos identitaris nacionals en els espais

**Els operadors
radiotelevisius
amb centre a
Madrid, i una
part significativa
del sistema
intern, són
predominantment
d'identitat
nacional
espanyola**

8. La llarga entesa de la família Godó i CiU (nacionalisme conservador) no treu que aquesta família no sigui catalanista i que *La Vanguardia* tituli com un periòdic de referència espanyola.

Cal una política audiovisual pròpia que recolzi un sistema radiotelevisiu amb producció pròpia

Seria important una aliança entre comunitats que vulguin tenir un sistema de comunicació propi per fer que aquests sistemes siguin sostenibles

socials i electorals autòctons. Com a resultat, per a la Catalunya de 2012 podem parlar de pluralisme polaritzat, dual i internament equilibrat.

5. Conclusions bàsiques de política comunicativa

El sistema de mitjans de les nacions sense estat situades dins d'Espanya es caracteritza per un pluralisme polaritzat i dual en el qual les diferències entre territoris es produeixen en la representativitat equilibrada o no de punts de vista, la formació de l'opinió pública en relació a la societat civil i l'ús de la llengua. Davant d'aquesta situació i atesa la importància de la comunicació i la cultura en la continuïtat de les comunitats nacionals, es poden apuntar diverses reflexions sobre política comunicativa.

D'una banda, els dèficits més grans apareixen en radiotelevisió més que en premsa, tot i que aquí hi ha una oportunitat per reequilibrar els sistemes afavorint la comunicació digital. D'acord amb això, i després d'un debat nacional, cal una política audiovisual pròpia que recolzi un sistema radiotelevisiu amb producció pròpia i alimentat per un sector de la producció audiovisual significatiu i que doni prioritat a la normalització lingüística. En un context de crisi com l'actual, aquesta política ha de combinar una estratègia defensiva del servei públic amb la seva readaptació a les necessitats socials. Els consells de l'audiovisual són necessaris per gestionar democràticament aquests processos.

D'altra banda, s'hauria de refermar un espai cultural i comunicatiu propi equilibrat amb els drets dels usuaris, que compleixi funcions d'integració sociopoliticocultural, que generi opinió pública mitjançant influència sobre el global de la societat i que compti amb un sistema independent de gestió aconseguit mitjançant consensos amplis. D'acord amb aquest objectiu general, se n'han de perseguir dos de més concrets. En primer lloc, donar prioritat a la informació en totes les seves formes i a la innovació en formats i temàtiques, buscant sempre l'espai diferencial. Després, crear un sistema capaç de respondre a diferents gustos i que inclogui una gestió amb un dret d'accés actiu i passiu de la ciutadania.

Per acabar, i tenint en compte la delicada situació econòmica i política per la qual passen algunes de les televisions autonòmiques espanyoles, seria important una aliança entre comunitats que vulguin tenir un sistema de comunicació propi per fer que aquests sistemes siguin sostenibles a llarg termini.

6. Referències

BONET, Carles (2004): "Derechos individuales y colectivos y nacionalismo", a ARGULLOL, Enric; ARIAS, Pedro Luis.; BONET, Carles; CARRILLO, Marc; JÁUREGUI, Gurutz; JÁUREGUI, Ramón; MONTERO, Txema; OLABARRÍA, Emilio, RIBÓ, Rafael; SOLÉ TURA, Jordi: *Concordia civil en Euskadi. Estrategia para la paz*. Barcelona: Icaria. Pàgs. 23-52.

GIFREU, Josep (1991): *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: CEDIC.

HALLIN, Daniel C. i MANCINI, Paolo (2008): *Sistemas mediáticos comparados. Tres modelos de relación entre los medios de comunicación y la política*. Barcelona: Hacer.

HALLIN, Daniel C. i MANCINI, Paolo, eds. (2012): *Comparing media systems beyond western world*. Cambridge, Nova York: Cambridge University Press.

KEATING, Michael (2008): “Nación, estado y autodeterminación en la Europa moderna”, a ZALLO, Ramón, coord.: *El País Vasco en sus encrucijadas: diagnósticos y propuestas*. Donostia: Tarttalo.

MORAGAS I SPÀ, Miquel de (1988): *Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

MORAGAS I SPÀ, Miquel de; CIVIL I SERRA, Marta; FERNÁNDEZ ALONSO, Isabel; BLASCO GIL, José Joaquín; LÓPEZ, Bernat, eds. (2011): *Informe de la comunicació a Catalunya 2009–2010*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Col·lecció Lexikon | Informes, 2.

PAILLIART, Isabelle (1993): *Les territoires de la communication*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.

VOLTMER, Katrin, ed. (2006): *Mass media and political communication in new democracies*. Londres, Nova York: Routledge.

VOLTMER, Katrin (2012): “How far can media systems travel? Applying Hallin and Mancini’s comparative framework outside the Western World”, a HALLIN, Daniel C. i MANCINI, Paolo, eds. (2012): *Comparing media systems beyond Western World*. Cambridge, Nova York: Cambridge University Press. Pàgs. 224–245.